

Utrechtse grachten bron van historische boomsoorten

De Utrechtse grachten zijn bijzonder en attractief, grotendeels dankzij de vele waardevolle bomen die langs de verdiepte werven staan. Deze veelal historische soorten en cultivars kunnen dienen als bron van genetisch materiaal voor de aanplant van nieuwe bomen langs de grachten.

Tekst en beeld Bert Maes

De Utrechtse Nieuwegracht in de herfst, met rechtsachter een rij Hollandse lindes uit circa 1850.

Het water van de Utrechtse grachten ligt langs verdiepte werfstraten waar vele bomen staan. Vanaf het straatniveau loop je als het ware door de boomkruinen heen: het eerste boomkronenpad in ons land, al eeuwen voordat het begrip werd uitgevonden. Vanaf de werven kom je in kelders onder de straat. De kelders lopen dan verder door in de huizen. Vanwege deze keldergewelven zijn er op straatniveau zelf nauwelijks mogelijkheden voor bomen.

In de latere 19^e en 20^e eeuw raakten de werfkelders merendeels in onbruik en werden verwaarloosd. Maar vanwege de historische waarde en het pittoreske karakter van de werven is er een programma in gang gezet om zowel de werfkelders te restaureren als de bomen te beschermen. Om het historische groen ook historisch verantwoord te kunnen beheren, is een inventarisatie gemaakt van de boomsoorten en cultivars die op de Utrechtse grachten staan.

Oudste grachtbomen

De oudste grachtbomen van Utrecht zijn waarschijnlijk van de late 18^e eeuw. De oudste is ongetwijfeld een oosterse platan aan de zuidzijde van de Oudegracht. Deze boom meet 5,70 m in omtrek.

De oudste melding van werfbomen is een archiefstuk over aanplant van een rij lindes aan de Nieuwegracht uit de 17^e eeuw (1659). Kennelijk werd er voor die tijd naar willekeur aangeplant en wilde men door een planmatige aanpak orde op zake stellen: 'het stadsbestuur verordonneerde een rij van lindebomen'.

Daarvoor stonden er blijkbaar ook al bomen, maar volgens het stadsbestuur 'irreguliere ende onfatsoenlijke plantagiën'. Vermoedelijk werden er al eeuwenlang bomen geplant op de toen nog particuliere werven, of ontkiemden ze er spontaan.

Bestrating van de werfstraten is een

De brede, bijna horizontale vertakkingen van een *Aesculus hippocastanum* 'Baumannii' uit 1900 reiken op de gracht tot op ooghoogte.

vrij jong verschijnsel, zodat vestiging of aanplant van bomen vroeger meer voor de hand lag. Het leverde bovendien brandhout en wat bladvoer op voor vee in de grote achtertuinen van de handelshuizen. In de 17^e eeuw werd aanplant met bomen ter verfraaiing en voor het plezier van de stedelingen steeds meer gewoon.

Allerlei soorten

Op de werven langs de Utrechtse grachten staan honderden bomen van allerlei soorten. Overwegend zijn *Platanus*, *Tilia* en *Aesculus*, maar daarnaast staan er onder andere *Morus*, *Ulmus*, *Fraxinus*, *Malus*, *Pyrus*, *Salix*, *Alnus*, *Acer*, *Populus*, *Crataegus* en *Sorbus* in allerlei soorten en variëteiten.

Het streven naar variatie van boomsoorten is begrijpelijk. Maar juist vanwege het unieke historische karakter van de grachten en werven wordt daardoor het historische beplantingsbeeld onduidelijker.

Iepen, lindes en mogelijk wilgen en

abelen behoren tot de oudste beplanting van de werven. Het zijn bomen die goed bestand zijn tegen een hoge grondwaterstand. Vermoedelijk werden de bomen vroeger geknot of anderszins gesnoeid.

Tot circa 1880 stonden de bomen dicht tegen de gevels van de werfkelders aan, zodat er voldoende ruimte overbleef voor opslag en loopruimte. In de afgelopen decennia zijn er vele bomen midden op de werfstraat geplant; historisch niet verantwoord en ook minder praktisch voor het gebruik van de werven.

Vanaf de 17^e-18^e eeuw komen *Platanus* en *Aesculus* in beeld. In de eerste helft van de 20^e eeuw kwam er interesse voor andere boomsoorten en werden bijvoorbeeld witte moerbeï (*Morus alba*), gewone es (*Fraxinus excelsior*), zachte es (*Fraxinus pennsylvanica*) en Noorse esdoorn (*Acer platanoides*) aangeplant.

De cultuurhistorische waarden worden samenvattend bepaald door de boomsoort (en cultuurvariëteit), de standplaats op de werf en (eventuele) kroonbehandeling. Dat laatste is in de afgelopen eeuw niet meer aan de orde, al spelen

Oosterse plataan (geplant rond 1870) bij de Bakkersbrug in hartje centrum.

de boomvorm en aard van de vertakking wel een belangrijke rol. Enkele in historisch opzicht waardevolle boomsoorten laten we hier de revue passeren:

■ *Ulmus*

Van de vele eertijds monumentale hoge 'Belgica's' (*Ulmus × hollandica* 'Belgica'), is een aantal jaren geleden het laatste exemplaar gesneuveld door de iepziekte. Elders in de stad staan nog enkele bomen uit het begin van de 19e en late 18e eeuw. Daarvan zouden nieuwe bomen door middel van stekken kunnen worden gekweekt.

Vanaf de jaren '60 zijn er in de stad en ook langs de grachten Vegeta-iepen (*Ulmus × hollandica* 'Vegeta') aangeplant, een Engelse vinding van rond het midden van de 18e eeuw. Daarvan staan nog

een paar exemplaren. Ze vallen op door de breed fastigiëte kroonvorm. Variëteiten van hybride iepen worden al vanaf de 17e, mogelijk 16e eeuw in Nederland gekweekt en verhandeld.

■ *Tilia*

De linde was in de 17e eeuw een gewilde boomsoort. Er werden toen al verscheidene cultuurvariëteiten in de handel gebracht en geëxporteerd. Op de Nieuwegracht in Utrecht staan nog steeds vrij veel lindes, weliswaar niet uit de 17e eeuw, maar van rond het midden van de 19e eeuw.

Ook aan de Oudegracht komen nog enkele oude Hollandse lindes voor. Het betreffen alle hybride Hollandse lindes, de kruising van de zomerlinde en de winterlinde. Hollandse lindes zijn kweke-

rijproducten en waardevolle historische cultivars. Recente aanplantingen betreffen meest kleinbladige winterlindes (*Tilia cordata* 'Betulifolia').

■ *Platanus*

Platanen zijn sterke bomen die bijzonder oud kunnen worden. Langs de grachten komen enkele exemplaren voor die vroeg-19^e eeuws zijn of mogelijk nog uit de 18^e eeuw stammen. Ze meten stamomtrekken van 4 tot meer dan 5,5 m. Het gaat daarbij om de gewone plataan (*Platanus × hispanica*) en de uit Zuid-Europa afkomstige oosterse plataan (*Platanus orientalis*).

Zowel van de gewone plataan als de oosterse plataan bestaan diverse oude cultivars die niet of nauwelijks meer in de handel zijn. Onderzoek daarnaar is nog gaande. Ze verschillen in stam en schorsvorm, kroonvorm, bladvorm en vruchthoofdjes.

Van één plaats aan de Oudegracht is uit archiefgegevens bekend dat de bomen geplant zijn in 1866. Het zijn oosterse platanen met een stamomvang van 3,5-3,8 m. Het geeft een indruk van de relatie tussen stamomvang en leeftijd.

Oosterse platanen zijn vanaf de 16e eeuw in Noord-Europa in cultuur gebracht. De oorsprong van de hybride gewone plataan is niet helemaal opgehelderd, maar hij is waarschijnlijk rond 1670 in Engeland ontstaan. Sommige onderzoekers menen dat de plataan in Spanje is ontdekt.

■ *Aesculus hippocastanum*

De witte paardenkastanje is een echte grachtenboom geworden. De oudere bomen van rond 1900 vallen op door de brede kroon met bijna horizontaal afstaande takken en een stamomvang van 2,5 tot meer dan 3 m omtrek. Het betreft enkelbloemige paardenkastanjes en de dubbelbloemige cultivar 'Baumannii'.

Aesculus hippocastanum 'Baumannii' worden geënt op onderstammen. De 'wilde' paardenkastanjes zijn meestal niet geënt en kunnen daarom onderling sterk verschillen in hun verschijningsvorm.

Recent aangeplante paardenkastanjes

hebben andere, meer smalle, kroonvormen. Ook bij de witte paardenkastanjes betreft het enkele oude cultivars die tot ons belangrijke bomenerfgoed behoren, maar nog slecht zijn beschreven.

Beheer

Het beheer van de grachtbomen is niet eenvoudig (zie rechtsboven). Door schommelingen in de waterstand zijn sommige bomen verzwakt. Vanwege de veiligheid en aansprakelijkheid zijn de afgelopen jaren steeds meer bomen gekapt.

Het stadsbestuur wil de gesneuvelde bomen het liefst vervangen door plantgoed dat opgekweekt is van zaden en stekken die zijn genomen van de bestaande historische beplanting. Ook voor

nieuwe aanplant langs de grachten zou hieruit geput kunnen worden.

De oude cultivars van lindes, platanen en paardenkastanjes komen daarvoor het meest in aanmerking. Voor iepen is men afhankelijk van bomen buiten de grachten. Behalve het specifieke genetische aspect is het van belang dat de bomen vlak bij de keldergevels worden geplant. Dat is niet alleen praktisch, maar ook historisch verantwoord.

Met het beheerplan van de Utrechtse werven is een belangrijke stap gezet naar historisch groenbeheer, dat in ons land nog maar langzaam op gang komt. Het zou praktisch zijn om genenbanken op te richten van oude, en merendeels onbeschreven, cultivars van bomen, zodat het verzamelen van stekken en zaden gemakkelijker en goedkoper wordt. ■

De dubbelbloemige witte paardenkastanje *Aesculus hippocastanum* 'Baumannii' (uit ongeveer 1900).

Witte paardenkastanje aan de Oudegracht met enkelbloemige bloeitrossen.